

Şeyh Muhammed Diyâuddîn Norşîni'nin Mektûbât'ında Bulunan Fetvaların Fikhî Açından Değerlendirilmesi

Evaluation of the Fatwa's in the Letter of Sheikh Muhammed Diyâuddîn Norşîni in Terms of Fiqh

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum ASLAN

Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı
Asst. Professor, Hakkari University Faculty of Theology Department of Islamic Law, Hakkari, Türkiye.
aslanmahsum@hotmail.com

 0000-0002-2715-2363

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

13 Aralık / December 2021

Kabul Tarihi / Accepted

08 Şubat / February 2022

Yayın Tarihi / Published

15 Mart / March 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Aslan, Mahsum. "Şeyh Muhammed Diyâuddîn Norşîni'nin Mektûbât'ında Bulunan Fetvaların Fikhî Açından Değerlendirilmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Mart 2022), 166-188.

<http://doi.org/1051702/esoguifd.1036243>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the

Şeyh Muhammed Diyâuddîn Norşînî'nin Mektûbât'ında Bulunan Fetvaların Fikhî Açından Değerlendirilmesi¹

Öz ► Norşîn dergâhının temsilcilerinden Muhammed Diyâuddîn Norşînî (ö.1342/1924), Bitlis ve çevresinin manevî mimarlarından biri olarak kabul edilir. “Şeyh Hazret” olarak şöhret bulan Muhammed Diyâuddîn tedrîs, tebliğ ve İslam adına yaptığı cihat faaliyetleriyle birlikte, yörenin ictimâî alanında faal rol oynamıştır. Tasavvuf literatüründe *mektûbât* geleneğinin bir parçası sayılabilecek mektupları; tasavvuf, fıkıh ve kelam alanında değerlendirmelere konu olabilecek içeriğe sahiptir. *Mektûbât*'ta ele aldığı meselelere bakıldığında fikhî konuların ciddi bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Mektuplarının derlendiği bu eserinde “sünnete ittibâ, namaz, keffâret, taziye, nikâh, talâk ve iddet” gibi fıkıh meseleleri ele alınmıştır. Bu durum Muhammed Diyâuddîn'in tasavvufî kişiliğinin yanında fikhî yönünün de olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, Muhammed Diyâuddîn'in *Mektûbât*'ı incelenerek fıkıhla ilgili ele aldığı meseleler ve verdiği fetvalar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, serdettikleri görüşleri hangi mezhep çerçevesinde ele aldığı, ruhsat veya azimeti tercih ettiği ve istifade ettiği fikhî kaynakları ele almaya çalışarak eserin fıkıh açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fetva, Tasavvuf, Mektûbât, Şeyh Hazret, Muhammed Diyâuddîn, Norşîn.

Evaluation of the Fatwa's in the Letter of Sheikh Muhammed Diyâuddîn Norşînî in Terms of Fiqh

Abstract ► Sheikh Muhammad Diyâuddîn Norşînî (d.1342/1924), an important person in of Norşîn dervish lodge, is considered one of the spiritual architects of Bitlis and its surroundings. Sheikh Muhammed Diyâuddîn, who became famous as Sheikh Hazret, played an active role in the social life of the region as well as his activities of science, guidance, and jihad. Mektubat, which is considered a part of the letter tradition, has an important place in Sufism literature. It has also content that can be issue to assessments in the subject of mysticism, fiqh, and kalam. When we look at the issues which that dealt with in the Mektubat, which is seen that the fiqh issues have a significant place. In this work (Mektubat) which his letters were collected, while issues of fiqh such as “loyalty of sunnah, pray, penance, condolence, marriage, talaq, and iddet (waiting period). On the other hand, he also discussed the provisions of some mystical issues such as a disciple's request for a guide. This case demonstrates that Sheikh Mohammed has a fiqh aspect besides his Sufi character. In this study, Muhammad Diyâuddîn's Mektûbât will be examined and the issues he has dealt with regarding fiqh and his fatwas will be evaluated. In addition, the importance of the work in terms of fiqh will be tried to put forward to deal with the sect within which the views he defended, the sources he preferred for permission or perseverance, and the sources he was benefited from.

Keywords: Islamic law, fatwa, mysticism, mektubat, Sheikh Hazret, Mohammed Diyâuddîn, Norsin.

¹ Bu çalışma Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 3-4 Haziran 2021 tarihinde düzenlenen Uluslararası Bitlis ve Yöresi Manevi Mimarları adlı sempozyumda sunulan tebliğimizin yeniden gözden geçirilmiş halidir. / This study is an expanded and revised version of our paper presented at the International Symposium of Spiritual Architects of Bitlis and Its Region held by Bitlis Eren University Faculty of Theology on 3-4 June 2021.

Giriş

İslâm'ı tebliğ adına Hz. Peygamber'in müracaat ettiği bir metod olan mektup gönderme yöntemi İslam tarihinde Hz. Peygamber ile başlamıştır. Nitekim Rum Kayser'ine, Mısır'ın Mukavkıs'ına ve Fars hükümdarı Kısra'ya İslam'a davet mektupları göndermiştir. Daha sonra Hz. Ömer'in kadılarına ve valilere gönderdiği mektuplar söz konusudur.² Mektup geleneği zamanla İslam âlimlerinin gerektiğinde başvurdukları bir yöntem olmuştur. Birçok alanda olduğu gibi fıkıhta da bir meseleyle ilgili görüşlerin ifade edilmesi ya da bir fetvanın ortaya konulması amacıyla mektuplar yazılmıştır. Aynı zamanda tasavvufta da mektup geleneğinin önemli bir yeri vardır. Hasan el-Basrî (ö. 110/728),³ ardından "tâvusul-ulemâ" olarak bilinen Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909),⁴ Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1165)⁵ ve İmâm Gazâlî'den (ö. 505/1111)⁶ başlayarak İslâm'ı ve manevî yönünü ifade etmek için tasavvuf ehli beyninde bir kültür olarak süre gelmiştir. Tasavvuf tarihinde bunların sayısı oldukça fazla olan bu literatür Nakşibendî geleneğinde mektuplaşmanın özellikle Ahmed Faruk es-Serhendî'den (İmâm Rabbânî) (ö. 1034/1624)⁷ itibaren yaygınlaştığı görülmektedir. Bu gelenek daha sonra Mevlâna Hâlid el-Bağdâdî (ö. 1242/1827),⁸ Abdurrahman Tâhî (ö. 1886),⁹ Muhammed Sâmî Erzincânî (ö. 1912),¹⁰ Esad Erbilî (ö. 1931),¹¹ Ahmed el-Haznevî (ö. 1950)¹² ve Muhyiddin Havelî (ö. 1987)¹³ gibi şahsiyetler tarafından devam edilmiştir.¹⁴

İlim tahsili noktasında çok verimli bir havzada büyüyen Muhammed Diyâuddîn medrese, tekke ve cihat faaliyetleriyle birlikte, bölgenin sosyal hayatında da etkin rol oynamış bir İslam

² Daha fazla bilgi için bk. ARI, Abdüsselam, "Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, s: 2, 2003; Zeynep Çetin, Hz. Ömer'in İdarecilerine Gönderdiği Mektupların İslam Hukuku Açısından Tahlili, (Erzincan: SBE 2019).

³ Bk. Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâilî'l-Arab*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye ts).

⁴ Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat), ts.

⁵ Abdülkadir Geylânî, *Mektubat-ı Geylani/Onun Mektupları*, terc. Adulkadir Akçiçek, (Ankara: Alperen Yayınları 2005).

⁶ *Nasîhatu'l-mulûk* adıyla derlenen bu eser Türkçe'ye de birkaç defa tercüme edilmiştir. Bk. Hüseyin Okur, *Yöneticilere Altın Öğütler*, (İstanbul: Semerkand Yayınları 2004).

⁷ Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî (İmâm Rabbânî) (ö. 1034/1624), *Mektûbât-ı Rabbânî*, terc. Abdülkadir Akçiçek, (İstanbul: Çelik Yayınevi 2011).

⁸ Mevlânâ Halid el-Bağdâdî, *Mektûbât eş-Şeyh el-Müceddidî Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî*, ed. Muhammed Ali Karadağî. (İstanbul: Hâşimi Yayınevi, 2015).

⁹ Adurrahman Tahî, *Mektubat-ı Seyda-i Tahi*, (İstanbul: Semerkand Yayıncılık 2021).

¹⁰ <https://candamlalari.com/muhammed-sami-erzincani-mektuplar-5/> (Erişim: 29.01.2022).

¹¹ Esad Erbilî, *Mektûbât*, (İstanbul: Erkam Yayınları 2015).

¹² Ahmed el-Haznevî, *Mektûbât*, terc. Hasip Seven, (İstanbul: Seriyeye Yayınları 1982).

¹³ Mollâ Muhyiddîn Hâvelî, *el-Mektûbât*, (Diyarbakır: Mektebetu Seyda 2014).

¹⁴ Daha fazla bilgi için bk. Yusuf Turan Günaydın, *Tasavvuf Edebiyatında Mektubat*, (Hece, 2006, cilt: X, sayı: 114-115-116 Mektup Özel Sayısı), ss. 151-165.

âlimidir. Tedrîs ve tebliğ çalışmalarını yöre temelinde etraflı ve büyük bir alana yaymış, ulaşamadıkları mekânlara da birçok name göndererek tebliğ, baş sağlığı ve sulh vazifelerini yerine getirmiştir. Talebesi ve aynı zamanda halifesi olan Alâeddin Verkânîsî (ö. 1949), sonradan söz konusu mektuplardan erişebildiklerini (113 tanesini) derlemiş ve “Mektûbât-ı Hazret” ismiyle basılmıştır. Muhammed Diyâuddîn'in itikadî, fikhî ve tasavvufî görüşleri talebelerinden ve yetiştirdikleri insanlardan öğrenilmekle birlikte mektuplardan daha detaylı öğrenilmektedir. Zira *Mektûbât*'ında avama söylemediği ve kendi düşüncesi olan birçok tasavvuf, fıkıh, kelam, hadis ve sosyal hayatla ilgili meselelere değinmektedir. Ayrıca söz konusu meselelerle ilgili *Mektûbât*'ında âyetler, hadîsler, sûfi edebiyatından alınan beyitler ele alınmıştır. Tüm bunlar onun meselelere bakış açısını anlamak için önem arz etmektedir. Fıkıhla ilgili sünnete ittiba, namaz, keffaret, taziye, nikâh, talâk, iddet, hükümlerde zaman aşımı, düğünlerde kadın ve erkeklerin iç içe olması, bid'at ve dini vazifeler karşılığında ücret alma hükmüyle ilgili birtakım bilgiler ve değerlendirmeler mevcuttur.¹⁵

1. Şeyh Muhammed Diyâuddîn Norşînî'nin *Mektûbât*'ında Fikhî Meseleler ve Değerlendirilmesi

Bir taraftan ilim talebesini yetiştiren, öbür taraftan halkın talebi üzerine fıkıhla ilgili meselelerin hükmünü izah etmeye çalışan ve mektuplarını kaleme alan Muhammed Diyâuddîn (Şeyh Hazret), bölgenin âlimleri tarafından çok saygı duyulan bir isimdir. Fıkıh alanında ve diğer ilmi konularda ortaya koyduğu görüşler kabul görmüştür. O günkü âlimlere yöneltilen sualler ve halletmekte zorluk yaşadıkları meseleler çoğu kez kendisine tevdi edilmiştir. O da bunları çözme gayretinde bulunmuştur. Fıkıhla ilgili verdiği fetvalar ve çeşitli konular ihtiva eden mektupları, elimizde bulunan en önemli eseridir. Muhatap olduğu kitlenin çoğu Şâfiî olması dolayısıyla söz konusu mezhebe bağlı eserler muvacehesinde görüşler ortaya koymuştur. Dolayısıyla mektuplarındaki fıkıh malumatı mukayeseli bir fıkıh malumatından ziyade Şâfiî mezhebi fetvalarını içeren bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhammed Diyâuddîn'in cevap verdiği sorular arasında yaşadığı dönemlerde gündeme gelen başlıklar yer almaktadır. Eserin dili Arapça

¹⁵ Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk. Yeliz Başar, *Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Ziyâeddîn Nurşînî'nin Hayatı ve Mektûbât'ındaki Tasavvufî Görüşleri*, (Çorum: Yüksek Lisans Tezi 2018), 5; Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendî- Hâlidîlik*, (İstanbul: Semerkand Yayınları 2017), 125-126; Davut Bayraklı, “Gazi Mürşid Şeyh Muhammed Diyâuddin”, *Semerkand Aylık Tasavvufî Dergi*, (İstanbul: 2016, sayı: 207), 29; İbrahim Baz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İstanbul: 2014, yıl: 15, sayı: 34), 80; Alâeddin el-Haznevî, *Hazret ve Şah-ı Hazne'nin Hayat ve Menkıbeleri*, çev. Abdullah Demiray, (İstanbul: Semerkand Yayınları 2012), 53; Abdurrahman Tâhî, *İşaretler*, der. İbrahim Çokreşî, haz. Mehmet İldırar, (Adıyaman: Sey-Tac Yayınları 2000), 191; Başar, *Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Ziyâeddîn Nurşînî*, 4; Ömer Tayfur Yücel, *Şeyh Muhammed Diyâuddîn'in Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2015), 6. Arif Gezer, Hâlidî Kolundan “Nurşinli Şeyh Muhammed Diyâuddin'e Ait Mektubat'ın Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Sempozyumu*, (04-05 Mayıs 2017, Bingöl, 2017), 431-444.

olup eserin ihtiva ettiği mektuplarda sade bir dil kullanılmıştır. Toplamda sayıları 113 olan bu mektupların çoğu kendisine gelen sorular veya gönderilen mektupların cevabı niteliğindedir. Muhammed Diyâuddîn'in mektuplarının büyük bir kısmı besmele, hamdele, salvele ve hitap ettikleri kişiler için yaptığı dualarla ya da gönderdiği zatı överek başlar. Daha sonra da esas konuya geçer. Genelde yazılarında hitap ettiklerinin adını, meşhur olduğu künyesini ve lakabını beraberinde verir. Çoğunun tarihi muayyen olmadığından kronolojik bir tertibe tâbi tutmak imkân dâhilinde değildir. Mektuplarında Muhammed Diyâuddîn, izahattan sonra çoğu kez dua mahiyetinde kafiyeli birkaç cümle kurmakta ve mektubu gönderdiği kişiden de dua talebinde bulunmaktadır.¹⁶ Yaşadığı yörenin Şafî mezhebine mensup olmaları dolayısıyla Şafî mezhebine bağlı eserlerle sınırlı kalarak bu muvacehede görüşler ortaya koyan Muhammed Diyâuddîn'in bu çalışması Şafî mezhebi fetvaları ağırlıklı bir çalışmadır. Yer yer kendisine ait tercihleri de görmek mümkündür. *Mektûbât*'ında ele aldıkları fikhî konular şunlardan oluşmaktadır:

1.1. Sünnete ittibâ

Sünnet sözlükte takip edilen yol, örnek alınan davranış, âdet, gelenek gibi anlamlara gelir. İstilahta ise Hz. Peygamber'den sâdır olan söz, fiil ve takrirlere verilen ortak addır.¹⁷ Muhammed Diyâuddîn mürşit olmanın şartlarından bahsederken sünnete ittibâyı önemli bir şart olarak görmektedir. Onun ifadesine göre irşad yolunda her amel sünnet çizgisinde olmalıdır. Ayrıca mürşidin mümkün mertebe kolaylık ve ruhsattan kaçması ve asli hüküm/azîmetle hatta imkân dâhilinde mezhep âlimlerinin görüş birliğinde buldukları azîmetle amel etmesi gerektiğini söyler. Binaenaleyh Hanefî mezhebine mensup bir kişinin eli eşine temas etse ihtiyaten abdest almalıdır. Sünnete ittibânın tasavvufta çok önemli olduğunu ittiba etmeyenden uzaklaşmak gerektiğini şu rivayetle vurgular:

“Mutasavvîf bir şahıs, şeyh olarak bilinen birisini ziyarete gider. Onun meclisinde oturur. Dışarı çıkınca onun kible tarafına tükürdüğünü görür. Bunun üzerine kendi kendine şöyle der: ‘kendini mekruhlardan korumayan başkasını da koruyamaz’ diyerek kendisinden uzaklaşır. Bir başka kişi de bir şeyh ile mescide gider, fakat şeyhin sol ayağıyla mescide girdiğini görür. Bunun üzerine oradan gider ve şöyle der: ‘Sünnet konusunda kendisini muhafaza etmeyen kişi dost olmaya uygun değildir ve onun konuşması kişiyi Yüce Yaratıcı'ya yaklaşmaya vesîle olamaz.’”¹⁸

Muhammed Diyâuddîn'e göre sünnet; farzlar, sünnetler ve güzel âdetler başta olmak üzere Hz. Peygamber'in tüm hallerini kapsamaktadır. Resûl-i Ekrem'in beyan maksatlı söz ve fiilleri olduğunu, örneğin Hz. Peygamber'in Kur'an'da emredilmiş olan namazın nasıl kılınacağını

¹⁶ Örnek mektuplar için bk. Muhammed Diyâuddin Norşînî (Şeyh Hazret), *Mektubat*, terc. Hasip Seven, (İstanbul: Seriyeye Yayınları 1982), 49, 51, 231.

¹⁷ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 38/153.

¹⁸ Şeyh Hazret, *Mektûbât*, 167.

gösteren uygulamalarının bu kapsamda yer alındığını ve bu türden sünnetin ne tür bir hükmü açıklıyorsa onun hükmünü aldığını ifade eder.¹⁹ Hz. Peygamber'in bir farzı açıklayan uygulaması farz hükmünü aldığını, dolayısıyla sünnetin farz ve vâcip kısmı fıkhîta ayrıntısıyla belirtilen ve yerine getirilmediği takdirde mukabilinde ceza ve azap olan Yüce Yaratıcı'nın buyruk ve yasakları olduğunu söyler. Ayrıca sünnetin nâfileler kısmı farz ve vâcip dışında kalan ibâdetler olduğunu, bunları terk ettiğinde günâh ve azabın olmadığını; ancak çok mükâfattan mahrum kalma ihtimalinin söz konusu olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber'in beyan içerikli olmayan -mesela yeme, içme, uyuma gibi- fiillerinin sünnet kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceğinin ise ayrı bir tartışma konusu olduğunu düşünen Muhammed Diyâuddîn bunlara "âdetler" demektedir. Bunları bırakan kişi için herhangi bir kınama olmadığını, ancak bu hususlarda ittibâda bulunan kimsenin âdâtını ibâdete çevireceğini vurgular. Düşüncesinde şeriata bağlılık ve sünnete ittibâyı esas alan Muhammed Diyâuddîn, bu hususla ilgili şöyle der: "*Havada bağdaş kurup oturduğunu görmeniz bile bir kişinin hâline aldanmayın. Allah'ın buyruk ve yasaklarına nasıl tabi olduğunu ve ilahî sınırı nasıl koruduğunu görmeden bu tür hâllere itibâr etmeyin.*"²⁰ Ona göre Resûlullah'a ittiba olmadan yapılan "zühd ve tevekkül" faaliyetleri geçerli olmaz. Bu tarz uygulamalar Hz. Peygamber'e tabi olmadıkça bir menfaat sağlamaz. Sünnete tabi olmayı bir sâlikin amacına erişmesi için zaruri gören ve bunu tasavvuf yolunun makbul olmasının nişanı sayan Muhammed Diyâuddîn, "tasavvufun Hz. Peygamber'e mütâbaât etmekten başka bir şey olmadığını ve sevginin seyrinin Resûlullah'a uymaya bağlı olduğunu" "*De ki: Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah sizi sevsin ve günâhlarınızı bağışlasın. Allah Gafur'dur, Rahim'dir*"²¹ âyetiyle belirtir.²² Ardından "Kim Resûl-i Ekrem'e tabi olmakla kendini boyarsa o Allah'ın sevgilisi/mahbûbu olur"²³ der.

Ayrıca Muhammed Diyâuddîn, Allah'a giden tarîklerin yakınlık derecelerini sünnete ittiba ölçüsüne bağlar ve manevî hâl ve tatların sadece "mütâbaat" olduğunda geçerli olacağına inanır. Nakşibendî tarikatının esasında fıkıh ve Peygamber Efendimiz'e mütâbaat olduğunu kabul ettiğinden dolayı bunu Allah'a en yakın yol olarak bulur.²⁴ Bunlara dikkat etmeyen bir kişinin zikri ve fikri göğe çıksa bile bir kıymeti harbiyesi söz konusu değildir ve bu kişi riski atlatmış değildir. Mezkûr durumlar ve haller şeytanın tuzaklarıdır ve bunlardan uzak durmak gerekir. Başka bir deyişle sünnete tabiliği cılız olduğu hâlde keşf ve kerâmeti ortaya çıkan bir kişi için bu durumlar birer istidrâçtır.²⁵ Kısacası Nakşibendîlikte sünnete ittibâ, hak ile bâtili ayıran mihenk taşıdır. Bu

¹⁹ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 73, 167.

²⁰ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 73, 167.

²¹ Al-i İmran,3/31.

²² Şeyh Hazret, *Mektubat*, 73, 167.

²³ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 214, 215.

²⁴ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 215, 216.

²⁵ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 73, 178, 179.

yoldan istifade etmek için Hz. Muhammed'e tabi olmak, bid'at ve hurafelerden uzaklaşmak ve azîmetlerle amel etmek şarttır.²⁶

1.2. Namaz

Muhammed Diyâuddîn Mektûbât'ında namazla ilgi üç farklı meseleye değinmektedir. Bunlar Kuşluk namazının sayısı Cuma namazının hükmü ve namazda ellerin kalp üzerinde bağlanması meseleleridir. Bunları sırasıyla ele alacağız. Şöyle ki;

Duhâ namazı, fıkıh âlimlerinin ıstılahında kuşluk vaktinde kılınan namazdır. Kuşluk vakti; güneşin bir mızrak boyu yükselerek kerahet vaktinin çıkışından zevalin hemen öncesine kadar olan zamandır.²⁷ Cemaatle kılınması sünnet olmayan bir namaz olan kuşluk namazıyla ilgili birçok sahabe Peygamber Efendimiz'in bu namazı kıldığına veya onu tembih ettiğine ya da sevabına değindiğine dair rivayetlerde bulunmuştur. Söz konusu rivayetler tevâtür düzeyine ulaştığı görülmektedir.²⁸ Kuşluk namazının hükmüyle ilgili farklı rivayetler olduğu gibi rekât sayısı ile ilgili de farklı rivayetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu haberler göz önünde bulundurulduğunda Resûl-i Ekrem'in duhâ namazını iki, dört, altı ve sekiz rekât kıldığı, iki, dört ve on iki rekâtı da tavsiye ettiği, dolayısıyla sekiz rekâttan fazla kılmadığı, on iki rekâttan fazlasını tavsiye etmediği çeşitli hadislerde zikredilmektedir.²⁹ Muhammed Diyâuddîn, Şeyh Fethullah el-Verkânîsi'nin evladı Alaeddîn'e gönderdiği altıncı mektupta şöyle der: "Sekiz rekat (duha) namazını, müekke olan revâtib sünnetlerini ve gayr-ı müekke olan revatib namazlarını kıl. Bunların tümünün kılınmasındaki amacın bir sevaba ulaşmadan ziyade, sadece Yüce Yaratıcı'nın emrini yerine getirmek olsun. Kısacası beden ile yapılan ibadetlere ayrıca önem ver." ³⁰ Muhammed Diyâuddîn bu ifadeleriyle duhâ/kuşluk namazıyla ilgili sekiz rekâtı esas aldığını göstermektedir. Şâfi mezhebinde görüşleri mutemed olarak kabul edilen Nevevî (ö. 676/1277) *er-Ravda*'da en faziletli sekiz rekât olduğunu belirtmektedir. Nevevî, *el-Mecmû' adlı* eserinde de âlimlerin çoğunluğundan "kuşluk namazının en çoğu sekiz rekâttır" diye nakilde bulunmuş, *et-Tahkik*'te bu görüşü doğru bulmuştur. İbn Mukrî'nin

²⁶ Başar, *Nakşebendî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Ziyâeddîn Nurşîni'nin Hayatı ve Mektûbât'ındaki Tasavvufî Görüşleri*, 34.

²⁷ Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhim b. Muhammed İbn Müflih, ed-Dımaşkî, *Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2: 30; Şihabuddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *Eşrefü'l-vesâil ilâ fehmi'ş-Şemâil*, nşr. Kemâl Abdülazîm el-Anânî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), s. 407.

²⁸ Mollaibrahimoğlu, Cemil, "Duhâ/Kuşluk Namazıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2018, cilt: IV, sayı: 1, ss. 41-61), 51.

²⁹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahih*, thk. Muhammed Zuhayr b. Nâsır en-Nâsır, (Beyrut: Dâru't-Tevki'n-Necât, 1422), 1/80; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, (v. 273/886), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdilbaki, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty), 2/351; Ebû Bekr Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *es-Sahih*, thk. Muhammed Mustafa el-'Azamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ty.), 2/214.

³⁰ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 43.

(ö. 837/1433) de kabul ettiği üzere mutemed olan görüş budur.³¹ Dolayısıyla bu meselede Nevevî'nin görüşünü esas aldığı görülmektedir.

Muhammed Diyâuddîn'in ele aldığı meselelerden biri de cuma namazıdır. Altmış beşinci mektubunda Cuma namazıyla ilgili şöyle der: "Kişi itikadını düzelttikten sonra fikhın hükümleriyle amel edip namazdaki Fâtihâ'nın ve Teşehhüd'ün kıraatini düzeltir. Münferit kılınan ve cemaatle kılınan namazlara hassasiyet göstermelidir. Hassasiyet göstermesi gereken namazlardan birisi de Cuma namazıdır. Kuşkusuz terkedilmesiyle ilgili sert tehditler varid olmuştur. İslam âlimleri Cuma namazını mazeretsiz terkini büyük günahlardan saymışlardır."³² Muhammed Diyâuddîn, Cuma namazını terk etmenin büyük günahlardan saymıştır. Bu konuda Şâfiî âlimlerden İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) görüşünü esas almıştır. Birçok meselede olduğu gibi bu meselede de Heytemî'nin görüşünü mutemed olarak kabul etmiştir. Nitekim mektubun devamında Heytemî'nin *ez-Zevâcir 'an İktirâfi'l-kebâir* adlı eserinden aktarımda bulunmaktadır.³³ Cuma namazının terkedilmesi konusunda Peygamber'in (s.a.v.) Cuma namazı kılmayan bir topluluğa "Önemsemeyip üç Cuma namazını kılmayan kişinin Allah Teâla onun kalbi üzerine mühür basar"³⁴ hadisi ile başka bir haberde "Bir kişi mazeretsiz bir şekilde üç Cuma namazını kılmazsa, şüphesiz ki İslam dinini arkasına atmıştır"³⁵ hadisini göz önünde bulundurduğumuzda Cuma namazını terk etmemeleri lazım geldiğini ifade eden Muhammed Diyâuddîn,³⁶ ülkemizde bulunan gayr-ı müslimlerin hallerini düşündüğümüzde inançları hak olmamakla birlikte ibadet günleri olan Pazar günü bütün uğraşları bir yana bırakarak ibadetlerine yönelmelerinin hak din üzere olan Müslümanları düşündürmesi gerektiğinden bahseder.³⁷

Namaz kılınırken kıyâm esnasında ellerin nereye konulacağıyla ilgili mezhep âlimlerinden farklı görüşleri serd edilmiştir. Hanefî mezhebine göre ellerin göbek altına konulması efdal olandır. Mâlikîler'e göre ellerin iki yana salınması sünnettir. Bununla birlikte nafîle namazlarda şayet eller bağlanırsa göğüs ile göbek arasına bırakılır. Hanbelî mezhebinde ise iki farklı görüş söz konusudur. İmâm Ahmed'den (ö. 241/855) nakledilen bir görüşe göre eller bağlandığında göbeğin altına bırakılır. Diğer görüşe göre ise İbn Hanbel'in ellerini bağlayıp göbeğinin üzerine koyduğu rivayet edilmiştir. Şâfiî mezhebine göre namazda eller bağlanır, erkekler ellerini sola meyilli olacak şekilde göğüsle göbek arasına bağlar. Kadınlar ise ellerini göğüsleri üzerine koymaları

³¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî (v. 977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, terc. Soner Duman, (İstanbul: Miraç Yayınları 2009), 3: 252.

³² Şeyh Hazret, *Mektubat*, 43.

³³ Şihâbuddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir 'an İktirâfi'l-Kebâir*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983), 1: 151.

³⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (v. 279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr (Süneni Tirmizî)*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1998), 1/630.

³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458/1065), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2003), 4/419.

³⁶ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 169.

³⁷ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 43.

sünnettir. Ellerin sol tarafa meyilli olmasının hikmeti insanoğlunun en değerli organı olan kalbinin sol tarafta olmasındandır. Şâfiî âlimleri bu görüşlerini ellerin göğüs üzerine konulacağına dair Vâil b. Hucr'in (ö. 51/671) "Peygamber Efendimiz namazda sağ eli sol elin üzerine koyup göğüs üstüne bırakırdı" rivayetine³⁸ dayandırmaktadır.³⁹

Muhammed Diyâuddîn sekseninci mektubunda söz konusu meseleyle ilgili şöyle der: "Namaz kılan kimsenin iki elini sola meyilli olacak şekilde göğsünün altına bağlaması menduptur. Çünkü kalbin yeri orasıdır. Dinde selef âlimlerin görüşleri ve uygulamalarına muhalif olan bir şeyi bir kitapta yazıldığı görüldüğünde, iyi bir araştırma yapmadan doğru kabul edilmemelidir"⁴⁰ Muhammed Diyâuddîn, ilmî bir ortamda söz namazda ellerin durumu konusuna gelince Abdulhamid eş-Şirvânî'den (ö. 1301/1884) ellerin kalp üzere bağlanmayacağı görüşünü nakleder. Şirvânî'nin bu görüşünün Heytemî'nin söz konusu meseleyle ilgili açık ibaresini tevilden kaynaklandığını söyler. Ayrıca babası Şeyh Abdurrahman Tâğî'nin ve başka âlimlerin namazda elleri kalp üzerinde bağladıklarını ve hiçbir âlimin buna itiraz etmediklerini belirtir. Bu meseleyle ilgili birçok fıkıh kitaplarını incelediğini söyleyen Muhammed Diyâuddîn ardından şu görüşleri aktarır:

"Ellerin göğüs altına bağlanmasının sebebi, insanın en değerli uzvu olan kalp içindir. Zira kalp göğsün altındadır. Bunun hikmetiyle ilgili şöyle denilir: Kalp niyet yeridir. Ayrıca insanoğlu bir şeyi muhafaza etmek isterse, fitrî olarak elini o şeyin üzerine bırakarak onu korumaya çalışır. Bu sebeptendir ki insan sıkıca bir şeye sarıldı mı, mübalağa suretiyle "o şeye iki eliyle sarıldı" denilir.⁴¹ Muhammed Diyâuddîn, Şerhü'l-Behce'nin ibaresinde bu ifadelerin geçtiğini⁴² Heytemî ve Şemsüddîn er-Remlî (ö. 1004/1596), Süleymân el-Büceyremî (ö. 1221/1806) ve Abdullah eş-Şerkâvî'nin (v. 1227/1812) de benzer şeyleri söylediğini, Şirvânî'nin tevili ile fakihlerin bu açık ifadeleri mukayese edildiğinde Şirvânî'nin sözlerinin havada kaldığını aktarmaktadır.⁴³ Bu meselede Muhammed Diyâuddîn, Zekeriyya el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) görüşünü esas aldığı görülmektedir.

Muhammed Diyâuddîn'in Mektûbât'ında bahsettiği fikhî konulardan birisi de iftitâh tekbiri getirildikten sonra ellerin nasıl ve hangi pozisyonda olması gerektiğiyle ilgilidir. Bu mesele mezhepler arasında tartışılmış bir meseledir. Kıyâmda veya onun yerini tutacak herhangi bir pozisyonda olan birinin ellerini bağlaması kimi mezheplere göre sünnet iken, bazılarına göre ise

³⁸ Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme es-Sülemî, *Sahihu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, Beyrut 1980/1400), 1/243.

³⁹ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bk. Şevket Topal- Zahide Keskin, "Uygulama ve Delilleri Açısından Dört Mezhebe Göre Namazda Ellerin Durumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (sy. 28, 2016, s. 391-415), 401, 402.

⁴⁰ Norşînî, *Mektubat*, 200.

⁴¹ Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *Esna'l-Metâlib fi Şerhi Ravdi't-Tâlib*, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ty.), 1/145.

⁴² Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *el-Gureru'l-behiyye fi Şerhi Behceti'l-Verdiyye*, (Hâşiye Abdurrahman eş-Şirbînî ve İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), (Kahire: Matbaatu'l-Meymeniyeye, ty), 1/323.

⁴³ Norşînî, *Mektubat*, 201.

mekruhtur. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri iftitâh tekbirinden sonra sağ elin sol elin üstüne gelecek şekilde bağlanmasını sünnet olarak görmekteyler.⁴⁴ Kıyamda ellerin bağlanmasını sünnet olarak gören bu mezhepler, ellerin nerede ve nasıl bağlanacağı hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Hanefî ve Hanbelî mezhebinin bir görüşüne göre ellerin, göbeğin altında bağlanması gerekmektedir.⁴⁵ Hanbelî mezhebinin diğer görüşüne göre ise eller göbeğin üstüne gelecek şekilde bağlanmalıdır.⁴⁶ Bu yer göğsün üzeri olabildiği gibi göbek ile göğüs arası da olabilmektedir. Şâfiî mezhebine göre ise eller göğüs ile göbek arasına gelecek şekilde bağlanmalıdır.⁴⁷ Kıyamda ellerin bağlanmasını sünnet olarak gören bu mezheplerin delilleri farklı varyantları olan rivayetlerdir.⁴⁸ Mâlikî mezhebi ise iftitâh tekbirinden sonra farz namazlarda ellerin bağlanmasının mekruh, sünnet namazlarda ise caiz olduğunu söylemektedir.⁴⁹

1.3. Keffâret

Teçhiz ve tekfin masrafları karşılandıktan sonra ikinci sırada, terekenin kalan kısmını tamamen bitirecek olsa bile, murisin zimmetinde sabit olan borçların ödenmesi gelir. Alacaklısı açısından, ölen kişinin borçları, önce Allah hakkı ve kul hakkı olmak üzere iki kısma ayrılır. Allah, hiçbir şeye muhtaç olmadığı için Allah hakkı niteliği taşıyan borçlar, kul hakkı olan borçların ödenmesinden sonra gelir. Allah hakkı olan borçlar belirli bir alacaklısı bulunmayan ve fakirler için sabit olan zekât, kefaret, oruç fidyesi ve nezir gibi ibadet mahiyetinde olan borçlardır. Kişi bazen kullara olan borçlarını ödeyemeden ölebileceği gibi, üzerine farz olduğu halde fidye ve kefaretini ifa edemedi de hayata veda etmiş olabilir. Allah hakkı olan borçların ödenip ödenmeyeceğiyle alakalı mezhepler arasında farklı görüşler vardır. Biz burada o tartışmalara girmeyeceğiz. Burada ele aldığımız mesele Muhammed Diyâuddîn'in altmış sekizinci mektubunda bulunan Şâfiî mezhebine göre varis olmayan ve izin almamış yabancı biri bizzat mülkünden veya ölenin malından müteveffanın kefaretini çıkarmasının caiz olup olmadığı hakkındadır. Muhammed Diyâuddîn söz konusu meseleyle ilgili şöyle der: “Heytemî Tuhfe adlı eserinin fidye bahsinde “ölünün velisi, tutmadığı orucun her gününe fidye yerine meyyitin terekesinden bir koşam tahl

⁴⁴ Ebûbekir Alauddîn b. Mesud el-Kâsânî, *Bedâi's-Senâi' fi Tertibi'l-Şerâi'*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1986), 2/29; Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 676/1277), *el-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty), 3/311; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî (v. 620/1223), *el-Muğnî*, (Mısır: Mektebetu'l-Kahire 1968) 1/341.

⁴⁵ Kâsânî, *Bedâi's-Senâi'*, 3/ 311; İbn Kudâme, *el-Mûğnî*, 1/341.

⁴⁶ İbn Kudâme, *el-Mûğnî*, 2/19.

⁴⁷ Nevevî, *el-Mecmu'*, 3/310.

⁴⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh*, (thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır) (Beyrut: Dâru't-Tavki'n-Necât, 1422), 1/103; Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî (v. 261/874), *es-Sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1955), 1/30.

⁴⁹ Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Kûrtûbî, *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetül muktesid*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs 2004), 1/142.

çıkacaktır” ifadesinin açıklamasında şöyle der: *Minhâc*'ın “meyyitin velisi terekesinden çıkaracaktır” sözünden, meyyitin velisinden başka diğerleri tarafından verilmesinin caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Bu hükmün delili mevcuttur. Çünkü bu keffaret sırf fiziki bir ibadet olan siyâmın karşılığıdır”.⁵⁰ Oruçtaki bu sırf mali kaydı ile hacda hem mali hem bedeni ibadet kaydı olduğundan ölenin zimmetinde kalmış orucu, üzerinde kalmış hac görevinin hükmünden farklıdır. Bu husustaki keffaretin verilmesinin caiz olmadığı hükmü, meyyitin zimmetinde kalmış olan nezir ve diğer keffareti gerektiren şeylerin hükümleri de aynı şekildedir.⁵¹

Muhammed Diyâuddîn, ayrıca Şemsüddîn er-Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtâc* adlı eserinden şu bilgileri nakleder:

“Vefat eden kişiye yabancı bir kimse yani aralarında velayet ilişkisi olmayan bir kişi, ölenin hayattayken tutmadığı veya kaza etmediği orucun keffaretini velisinden izin almadan vermesi caiz midir? Ya da kendisinin müstakil yapmadığı bir ibadetin karşılığı olan fidyeyi verebilir mi? Borcun ödenmesi meselesinden farklı olduğundan veliden izin almadan keffaret veya fide vermesi caiz değildir? diye düşünülebilir. Ancak Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) kesin gördüğü ikinci görüş fıkıh âlimlerinin görüşüne daha yakındır”.⁵²

İbn Kasım Abbâdî (ö. 994/1586) ise bu meseleyle ilgili şöyle der: “Heytemî *Şerhu'l-Ubâb* adlı eserinde, “herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan bir kişi, veliden izin almadan ölenin fidyesini vermesi caizdir” şeklinde ifade ettiği görüşü, meyyitin velisinden izinsiz orucunu kaza etmesinin caiz olduğu denilen zayıf görüşün hükmüne göredir.⁵³ Muhammed Diyâuddîn bu meseleyle ilgili hem Heytemî'den hem de Remlî'den aktardığı görüşe göre yabancı biri velisinden izinsiz meyyitin fidyesini veremeyeceği yönündedir. Onun başka fakihlerden farklı görüşler var olmasına rağmen Heytemî ile Remlî'nin ittifak ettiği görüşü mutemed ve esas aldığı görülmektedir.

1.4. Taklid

Bir âlimin görüşünü delilsiz kabul etmek anlamında bir fıkıh usulü terimi olan taklidle⁵⁴ ilgili Muhammed Diyâuddîn otuz beşinci mektubunda dört meseleden bahsetmektedir. Muhammed Diyâuddîn, Şâfiî mezhebine mensup olan bir kişi, başka bir mezhebi taklid etmesiyle ilgili

⁵⁰ Heytemî, *Tuhfetu'l-Muhtâc*, 3/436, 437.

⁵¹ Heytemî, *Tuhfetu'l-Muhtâc*, 3/438.

⁵² Şemsüddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Hamza İbn Şihâbüddîn el- Mısrî el-Ensârî er-Remlî, (v. 1004/1596), *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l- Minhâc*, (Şebrâmellesî ve Reşîdî'nin hâşiyeleriyle birlikte) Dârü'l-Fıkr, Beyrut 1984, 3/191.

⁵³ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 176.

⁵⁴ Eyyüp Said Kaya, “Taklîd”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 39/461.

Muhammed b. Süleyman el-Kürdî'den⁵⁵ (ö. 1194/1780) iktibasla şu altı şartla caiz olduğunu söyler:⁵⁶

Birincisi: Kendisine taklid olunan mezhebin müdevven olması.

İkincisi: Taklid edeceği meseleyle ilgili şartları bilmesi.

Üçüncüsü: Taklid ettiği meselede hükmün caiz olmaması.

Dördüncüsü: Ruhsatları bilerek aramaması.

Beşincisi: Bir mesele hakkında fetva ile amel ettikten sonra zıddıyla amel etmemesi.

Altıncısı: Yapılan taklidin telifik şeklinde olmaması.

Muhammed Diyâuddîn, bazı âlimlerin taklid için, “Bir imamın mezhebini taklid eden kimse, o imamın mezhebini tercih etmesi ya da hiç olmazsa, diğerleriyle müsavi olduğuna itikat etmesi” şeklinde yedinci bir şart koyduğunu söyler. Heytemî, bu yedinci şartı naklettikten sonra, “Şeyhayn (Râfîî ve Nevevî) ilimde üstün olan bir imamın mezhebi bulunmakla beraber mafdûlun mezhebinin taklid edilmesinin caiz olduğunu tercih ettiklerini ifade eder.⁵⁷

Fakih olan bir kişi, bizzat mezhep imamından başka diğer bir mezhep imamının hüküm ve iftâsının caiz olup olmadığıyla ilgili Muhammed Diyâuddîn, Nevevî ile Râfîî'nin (ö. 623/1226) görüşünü ele almakta ikisinin “bir mezhep imamını taklid eden kimse, imamının dediklerinden başka bir hüküm veremez” görüşünü aktarmaktadır. Heytemî ile Remlî'nin de bu görüşü tercih ettikleri ve Şeyhayn'e muhalefet eden görüşleri reddettikleri anlaşılmaktadır. Heytemî *el-Fetava'l-fikhiyye* adlı eserinin *Edebu'l-kadâ* bahsinde “Uygulamada dört mezhepten birisine tabi olan kişi, kendi mezhebine göre veya ihtiyaç duyulduğunda mezhebine muhalif olarak da avama fetva vermesi caizdir. Zira son asırlardaki fetva yolu, sadece nakil ve başkalarından rivayet etmek şekliyledir. Bugünkü müftülerin fetva yöntemi bu olunca, ya kendi mezhep imamından veya başka mezhebin imamından hükmü aktarması arasında herhangi bir fark yoktur”.⁵⁸ Ayrıca Heytemî, bu görüşü desteklemek için bu hususta ona muhalefet edenin sözlerini reddeder ve Şâfîî ashabının büyüklerinden bazı âlimlerin, mukalid görüşünü taklid eylediği imamın mezhebindeki meseleler hakkında fetva vermesinin caiz olmadığını, ifade eder.⁵⁹

Avam tabakasından olan kimsenin herhangi bir imamın mezhebini taklid etmeden, her dört mezheple amel etmesinin caiz olup olmadığı hususunda Muhammed Diyâuddîn şöyle der: “Fıkıh

⁵⁵ Muhammed b. Süleyman el-Kürdî için bkz. Mehmet Aziz Yaşar, “Şâfîî Mezhebinde Fetvâ Usûlü ve Mezhep İçi Görüşler Hiyerarşisi (Muhammed el-Kürdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eseri Bağlamında)”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 17 (2021), 161-163.

⁵⁶ Muhammed b. Süleyman el-Kürdî el-Medenî (v. 1194/1780), *el-Fevâidu'l-Medeniyye fî Beyâni İhtilâfi'l-Ulemâ mine'ş-Şâfiyye*, (Lübnan: Dâru'n-Nuru's-Sabah, Dâru'l-Caffân ve'l-Câbî, 2011), 318.

⁵⁷ Şihâbuddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübra'l-Fikhiyye*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ty., 4/315; Kürdî, *el-Fevâidu'l-Medeniyye*, 326. Ayrıca bkz. Aziz Yaşar, “Şâfîî Mezhebinde Fetvâ Usûlü ve Mezhep İçi Görüşler Hiyerarşisi (Muhammed el-Kürdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eseri Bağlamında)”, 166.

⁵⁸ Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübra*, 4/316.

⁵⁹ Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübra*, 4/316.

usulü âlimleri 'avam tabakasından olan kimse için amel bakımından herhangi muayyen bir mezheb yoktur' sözünü ifade etmişlerdir. Bu sözün anlamı söz konusu kimse bir mesele hakkında muteber mezheplerden birisini taklid etmesi, başka bir meselede diğer bir mezhebi taklid etmesinin caiz olduğu ve devamlı olarak muayyen bir mezheple amel etmesi gerektiğini söyler. Ona göre bu durum hiçbir mezheple amel etmeyecek anlamına gelmemektedir.⁶⁰

1.5. Talâk

Belli lafızlarla nikâh akdinin bozulması, boşama ve boşanma anlamına gelen talâk⁶¹ Muhammed Diyâuddîn Mektûbât'ında en çok değindiği ve üzerinde durduğu fıkıh konusudur. Yedi adet mektubunda talâkla ilgili başlıkları ele almaktadır. Ele aldığı talâk meselelerinden bazıları şunlardır:

1. On yedinci mektubunda Kürtçe kelimelerle meydana gelen boşamayla ilgili görüş serdettikten sonra boşamada sarîh ve kinaye lafızlarla yekdiğerinin arkasında söylemenin hükmüyle ilgili şöyle demektedir:

“Kürtçe’de “berdân (bırakmak)” kelimesi, talâkın sarîh lafzıdır. Bu kelime sarîh lafız olmazsa, mezkûr dilde sarîh talâk lafzının tercümesi yoktur. Zira Kürtçe’de “berdân” lafzı bırakmak manasını ifade eder ve Arapçadaki talâk/boşama ile ıtlak/bırakmak lafızlarının müşterek manalarında kullanılır. Nitekim Arapçadaki talâk lafzı da ortak birçok manaya geldiği halde, açık olarak boşanmak anlamında kullanılır. Şayet küçük bir olasılığa rağmen, “berdân” lafzı, boşanmanın kinaye babından olduğu kabul edilse de telaffuzda talâk lafzı ona eklendiğinde sarîh lafız konumuna düşer. Nitekim Erdebilî'nin *el-Envâr* adlı eserinde Arapça ve Farsçadan meydana gelen “أنت لست بزوجتي بثلاث طلاقات/ sen üç talâkla sen benim karım değilsin” tabiri ve aynı anlama gelen “أنت بائن بثلاث طلاقات/ sen üç talâkla boşsun” cümlelerinin talâk için sarîh tabirler olduğunu ifade eder. Hâlbuki söz konusu ifadeler ve bunun misli olan lafızlar talâk ibaresiyle birlikte kullanılmazsa talâk kinaye grubuna girer ve kinaye ifadelerde ziyadesiyle kullanılır. Yani bir ibare boşamanın açık lafzı olup da sonrasında talâktan kinaye olan bir ifadenin eklenmesiyle, o söz, sarîh hükmünden çıkıp kinaye olur. Nitekim talâk ifadesi zevcenin boşanmasında sarîh bir ifadedir. Ancak talâk ifadesi kullandıktan hemen sonra boşanmadan kinaye olan وثاق/vesak/bağlamak ibaresi eklendiğinde söz konusu ifade kinaye olur. Aynı şekilde, boşanmadan kinaye olan bir ibareye, boşanmanın açık ve sarîh bir lafzı eklendiğinde, boşanmanın sarîhi konumuna geçer.⁶²

2. Melle Tahir Olekî'ye gönderdiği yirmi yedinci mektubunda “Bir kişi hanımına Kürtçe ile: “talâkek, dü talâk, se talâk, tü berda-i bi/bir talâk, iki talâk, üç talâk ile sen boş olasin”

⁶⁰ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 102.

⁶¹ Halil İbrahim Acar, “Talâk”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 39/496.

⁶² Şeyh Hazret, *Mektubat*, 68.

ifadesiyle, sadece kocasının söylediği son ifade olan “tü ber dai bi (sen boş olasin)” ifadesinden dolayı boşama gerçekleşir. Yoksa diğere ifadelerle talâk vaki olmaz. Zevceden, boşanma lafzından veyahut bağlaç ilgecinden bahsedilmediği ve bu üç şeyi gösteren bir karine olmadığı takdirde adamın niyeti talâkın gerçekleşmesine kâfi gelmez. Bu hususla ilgili şunları söyler:⁶³

“Fıkıhta boşanmanın gerçekleşmesi için talâk lafzından veya zevceden ism-i zahir veya zamir şeklinde, sarîh olarak bahsedilmesi gerekir. Bu iki şeyden birisi telaffuz edilmezse örneğin, bir kimse hanımına seslenerek sadece “enti/sen” dese veya “tâlikun/boştur” dese veyahut “tallaktu/boşadım” dese bu geçersiz olup herhangi bir hüküm teşekkül etmezler. Nitekim Heytemî *Tuhfe* adlı eserinde ayrıntılı bir açıklamanın ardından “Bir kişi sadece talikun/boştur ya da karısıyla beyninde herhangi bir tartışma olmayıp “tallaktü/boşadım” derse, Kaffâl eş-Şâşî [ö. 365/976], Maverdî [ö. 450/1058] ve Ezraî'ye [ö. 783/1381] göre bu ifadeleri kullanan birisi hanımını kastetse bile, boşanmadan bir şey gerçekleşmez. Çünkü bu ifadeleri kullanan kişinin söz konusu tabirlerdeki talâk ifadesinde, hanımı kastettiğine ilişkin, telaffuzda bir bağlaç delili yoktur”.⁶⁴

Muhammed Diyâuddîn, Şebremellisî'nin (ö. 1087/1676) de haşiyesinde bu konuyla ilgili “Şayet en başta boşama talebi karısından gelmemişse adamın mefulü zikretmeden kullandığı “tallaktü/boşadım” kelimesi sarîh talâk olmaz. Fakat talâkın kinayesi olup olmadığı hususunda bir şüphe oluşur”. Şebremellisî'nin bu talâkın ne sarîh, ne de kinaye olduğu hususunda Heytemî'nin fetvasının var olduğundan söz etmektedir.⁶⁵ Bu görüşe binaen kocanın kullandığı bu ifadelerden evvel karı ile koca arasında tartışma gerçekleşmişse de, kullandığı bu söz talâk sayılmaz. Bu ifadelerden boşanma lafzında, zevceye veya boşama ifadesine telmih edecek lafzi bir karine gerektiği anlaşılmaktadır. Böyle bir delil ve karine olmadığı takdirde sadece niyetin bir etkisi yoktur ve ifade edilen sözün bir geçerliliği yoktur.

Muhammed Diyâuddîn, Şemsuddîn er-Remlî'den “Talâkta (boşamada) sadece niyet kâfi değildir. Dolayısıyla “talâkak, dü talâk, se talâk, tü ber dai bi/bir talâk, iki talâk, üç talâk sen boş olasin” ifadesinde bağlaç olan “be” harfi telaffuz edilmediğinden dolayı tümcenin başı ve sonu birbirleriyle bağlı değildir. Zira bağlantıya dair herhangi bir alamet yoktur. Şüphesiz biraz önce de temas edildiği üzere karine olmadan ya da talâkı ifade edecek herhangi bir şey zikredilmeden yalnız niyet etmek boşanmanın gerçekleşmesinde etki etmediği anlaşılmaktadır.⁶⁶ Muhammed Diyâuddîn, bütün bu görüşleri göz önünde bulunarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Öyle ise,

⁶³ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 84.

⁶⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali İbn Hacer el-Heytemî (v. 974/1567), *Tuhfetu'l-Muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc* (Hâşiyetu's-Şirvânî ve Hâşiyetü İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), Kahire: Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kübâ, 1357/1938), 8/8.

⁶⁵ Nureddîn Ebû Ziyâ Ali b. Yahyâ eş-Şebremellisî, (v. 1087/1676), *Hâşiyetu's-Şebremellisî 'ale'n-Nihâye*, (Mısır: Mustafa el-Babi el-Halebi 1357/1938), 6/426.

⁶⁶ Remlî, *Nihâyetu'l-Muhtâc*, 6/432; Şeyh Hazret, *Mektubat*, 84.

kocanın ifade ettiği “talâkak, du talâk, se talâk/bir talâk, iki talâk, üç talâk” ifadeleri birbirleriyle irtibatsız olduğundan boşama gerçekleşmez. Fakat kocanın “tu berdaiyi bi/sen boş olasın” ifadesi için ayrı bir değerlendirme gerekmektedir. Eğer, koca bu lafızdan “üç talâk ile sen boş olasın” anlamını niyet etmişse üç talâk gerçekleşir, niyet etmemişse bir talâk gerçekleşir”.⁶⁷

1.6. İddet

Evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre anlamına gelen iddetle⁶⁸ ilgili Muhammed Diyâuddîn, yetmiş ikinci mektupta kocası ölen veya hayatta olup da boşanan kadının iddetiyle ilgili bazı malumat yazmıştır. Bu durumda olan bir kadın iddetini tamamlayana ve fikhî anlamda ayrıldığına dair kesinlik kazanana kadar hâkim onu başka biriyle evlendiremez. Muhammed Diyâuddîn söz konusu mektubunda bu meseleyi ele almakta kızının iddeti bittikten sonra velinin onun ikrarıyla evlendirmesinden, tahkim ve velayetin bazı şartlarından bahsetmektedir.⁶⁹

1.7. Hükümlerde Zamanaşımı

Muhammed Diyâuddîn kırk birinci mektubunda hukuk tarafından tanınan bir hak üzerinden, onun bu niteliğini düşüren hukuk yine düzenince belirlenmiş bir sürenin belli şartlar altında geçen süre⁷⁰ anlamına gelen hükümlerde zaman aşımıyla ilgili tahkiklerde bulunur. Bu meseleyle ilgili Şâfiî mezhebi fıkıh kitaplarına müracaat etmektedir. Şemsuddîn er-Remlî, Süleyman el-Cemel (ö. 1204/1790) ve Zeyyâdî (ö. 1024/1615) gibi behre sahibi âlimlerden nakillerde bulunur. Bu iki âlimin üzerinde on beş sene geçen bir davanın, kadılarca bakılmayacağına yönelik değerlendirilmelerinin yanlış anlaşıldığını esasında görev başında olan bir idareci, kadıların öyle bir davaya bakmaktan menettikleri için müşteki, nezdinde o davayı açmaya yetkili bir kadı bulamadığından kaynaklandığını belirtir. Söz konusu davanın dinlenmemesi hukuken düştüğü için değil, öyle bir davaya bakacak kadının bulunmamasındandır. Ayrıca Şâfiî mezhebinde geçerli ve mutemed görüşe göre taraflar, kendi davalarına bakmak üzere, aralarında hakem olarak seçtikleri kimse müctehit ise, tahkimi caizdir. Müctehit değilse, fikhî anlamda hükmü geçerli kadı bulunmadığından dolayı zaruretten yine tahkimi caizdir.⁷¹

⁶⁷ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 85.

⁶⁸ Halil İbrahim Acar, “İddet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 21/466.

⁶⁹ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 188-189.

⁷⁰ Abdüsselam Arı, “İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamanaşımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (sayı: 11, yıl 2005), 60.

⁷¹ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 115.

1.8. Dügünlerde Kadın ve Erkeklerin Birazda olmasının Hükümü

İslam'da düğünlerin neşeli olarak geçirilmesi ve meşru çerçevede yapılan eğlenceler tavsiye edilmiştir. Buna ilişkin Hz. Peygamber'in "Şu nikâhı çevreye ilan edin, onu mescitlerde kıyın ve nikâh dolayısıyla tefler çalın"⁷² anlamındaki hadisi düğünlerde helal çerçevede kutlama yapmanın meşru olduğunu göstermektedir.

Muhammed Diyâuddîn, elli dokuzuncu mektubunda Hasani veya Biliki aşiret ağası Hüseyin Ağa'ya bir mektup göndermektedir. Mektubunda İslam şeriatına sınımsız bağlı olmalarını, toplumu içerisinde onu uygulamaya çalışması, düğünlerde kadınlarla erkeklerin, karışık bir şekilde beraber oynamalarını kınamaları ve en etkili bir biçimde insanların bundan uzak durmaları noktasında uyarıda bulunmasını tavsiye eder.

Muhammed Diyâuddîn bu hususla ilgili mektubunda şöyle der:

"Ey dostlarım! Saadet ve ongunluk, iki cihan efendisi olan Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) tabi olmakta, şeriatın boyasıyla boyanmakta, emirlerini yerine getirmekte, nehyettiği şeylerden sakınmakta ve bunların mümkün merteye çevresindeki insanlara icra edilmesindedir. Her kim ki engelleyebilecek kudrette olup da men etmezse, onun ortağı olur. Bir kimse başkasına Hz. Peygamber'in adabını ve ahkâmını yaptırmaya vesile olsa, yapanın alacağı sevap ve mükafattan hiçbir şey eksilmeden kendisine de verilir. Köydeki düğünlerinizde erkeklerle kadınların karışık olarak bir arada eğlendikleri haberi, bana ulaştı. Mezkûr mesele berbat hatta ondan daha berbatı olmayıp her iki cihanda düşüklüğe, Yüce Yaratıcı ile Resûlünün kahr ve gazabını gerektirmektedir. Bu durum şeriata aykırı davranmak ve şeytana tabi olmak anlamına gelmektedir. Bununla birlikte basiret, onur, irfan ve iffet açısından da uygun düşmez. Hatta kendisinde hayvan tabiatı olan kimse ancak bunu yapar. Bu hususla ilgili Resul-i Ekrem'den rivayet edilen haberler zikredilse onların heybetinden insanın aklı uçar. Köy halkınızı bu şeni ve çirkin hareketten menediniz".⁷³

Muhammed Diyâuddîn'nin bölgedeki idarecilerle müsbet ilişkisi ve fırsat buldukça dini ve ahlaki anlamda kendilerine nasihat etmeleri önem arz etmektedir.

1.9. Bid'at

Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar olarak tarif edilen bid'atla⁷⁴ ilgili Muhammed Diyâuddîn, çoğu mektubunda bu kavramı sünnetin karşısına konumlandırır. Allah'ın rızasına uygun olamayan ve fikhî anlamda bir temele

⁷² Tirmizî, "Nikâh", *es-Sünen*, 3/390.

⁷³ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 158.

⁷⁴ Rahmi Yaran, "Bid'at", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 6/129.

dayanmayan bid'atlerden uzak durmayı Nakşibendî tarikatının ilkelerinden biri kabul eder. Ayrıca mürşit olmanın şartlarından bahsederken mürşidin bid'atlerden kaçınması gerektiğinden bahseder. Çünkü ona göre tüm bid'atler, dalâlettir. Altmış ikinci mektubunda bid'atı şöyle tanımlamaktadır:

“Hz. Peygamber ve sahâbîlerden sonra ortaya çıkarılan, hadîsin çizdiği çerçeveye uymayan ve dört fikh mezhebinin hiçbirinin usûlüne dâhil olmayan şeylerdir.” O, bid'atlerle amel ederek tekkede oturan ve hatta başkası da onlardan ibret alması için şeyhlik dava edenlerin rüesâ (devlet yöneticileri) tarafından cezalandırılmaları ve bu makamdan uzaklaştırılmaları gerektiğini söyler. İslam dininin bid'atlerden korunması için o tarz insanları buldukları mevkiden indirmeleri gerekir. Zira bid'atın sünette yeri yoktur.”⁷⁵

Muhammed Diyâuddîn, bid'atın kötü olduğunu Hz. Peygamber'den rivayet edilen “Bir kimse bid'at sahibini tazim etse (büyütse), gerçekten İslamiyetin yıkılmasına yardım eder”⁷⁶ hadisiyle ifade eder.

1.10. Dini Vazifeler Karşılığında Ücret Almanın Hükümü

İslâm fikhında meşru yollardan yapılacak bir işe karşılık ücret alınması caizdir. Ancak bazı âlimler bu işi, çalışma ve alın teri dökmekle sınırlandırmıştır. Dolayısıyla onlara göre dini vazife ibâdet alanına girdiğinden dolayı hizmeti karşılığında bir ücret almak caiz değildir.⁷⁷ Buna mukabil bir kısım fukaha dini vazifeler ile diğer meslekler arasında bir fark gözetmezler ve bu vazifeler karşılığında ücretin alınabileceğini belirtmişlerdir.⁷⁸

Muhammed Diyâuddîn, seksen birinci mektubunda Hayderan aşiretinden Hüseyin Paşa'nın müderrisi Bitlisli Melle Abdulkerim oğlu Melle Abdulaziz'e müderrislik gibi dini vazifeler karşılığında ücret almakla ilgili şöyle der: “(Kaynaklarda) ifade edildiğine göre kabul edeceğin şey “şayet bunu almazsak, geçimle uğraşmamız bizi meşgul edip esas amacımız olan ilim ve ilmin yayılmasını kaybetme korkusu olmalıdır. Ta ki ilim dünyaya değil, dünya ilmin hizmetçisi olsun.”⁷⁹ Muhammed Diyâuddîn'nin bu ifadesinden her şeyden önce Allah'ın rızasını dünyevi menfaatlere öncelikle gerektirdiğini, bu hassasiyete rağmen başka işlerle uğraştığında ilmin kaybolma tehlikesinden dolayı alınabileceği görüşü tercih ettiğini görüyoruz.

⁷⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458/1065), *Şu'abi'l-İmân*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd 2003), 12/57.

⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458/1065), *Şu'abi'l-İmân*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd 2003), 12/57.

⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî (ö. 977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Abdurrezâk Şahûd en-Necm (Dımaşk: 2009), 3/552.

⁷⁸ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfiî el-Kazvîni (ö. 623/1226), *el-Azîz Şerhü'l-Vecîz*, (Beyrut: 1997), 6/302.

⁷⁹ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 203.

1.11. Taylasanın Giyilmesi

Taylasan, başın üstüne, sarık veya takke gibi herhangi bir şeyin üzerine atılan ve boynu sıcaktan koruyan bir örtüdür. Taylasanın birçok giyiniş şekli vardır. Namazda ve namazın dışında, taylasanın giyilmesiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur.⁸⁰ Muhammed Diyâuddîn, seksen sekizinci mektubunda taylasanın giyilmesiyle ilgili “Taylasanın giyilmesi *Tuhfe* kitabının sahibinin (İbn Hacer el-Heytemî) açıkladığı şekle göre sünnettir.⁸¹ O keyfiyette giyen kimse için bir mani söz konusu değildir. Aksine hoş bir şekildir. Bu şekilden başka, yine *Tuhfe*'de mekruh olduğunu söyler.⁸² O şekilde giyilmesinden menedilmelidir. Giyilmesi tarikatın adabından olduğu aktarılmamıştır. Taylasan hakkında bu iki şekil *Tuhfe*'de geçmektedir.”⁸³ Muhammed Diyâuddîn bu mektubunda taylasanla ilgili Heytemî'nin iki farklı görüşünü nakletmekte ancak aralarında herhangi bir tercih yapmamaktadır.

Sonuç

Bitlis uleması farklı alanlarda İslami ilimlere hizmet etmiş medrese ve dergâhlara ev sahipliği yapmıştır. Bu medrese ve dergâhlar, bölgede çok ciddi görevler üstlenmiş, bölgenin ilmî, irfanî, sosyal ve kültürel açıdan şekillenmesinde ve sosyal barışın tesisinde etkin roller oynamıştır. Bununla birlikte birçok âlim şahsiyetler yetiştirmiştir. Şeyh Hazret olarak şöhret bulmuş olan Muhammed Diyâuddîn de onlardan biridir. başta tasavvuf, fıkıh, kelam, hadis ve tefsir olmak üzere İslâm ilimlerinin hemen her alanında kendisini yetiştirmiş bir âlim olan Muhammed Diyâuddîn Bitlis, Muş, Ağrı, Siirt ve daha birçok ilden talebe yetiştirmiştir. Çok yönlü bir İslam âlimi olan Muhammed Diyâuddîn'i bazen dergâhta mürid, bazen medresede müderris, bazen halkın sorunları ve anlaşmazlıkları karşısında bir hâkim, bazen de ibadetleriyle meşgul bir sûfi olarak görmek mümkündür. Özellikle halk arasında çıkan anlaşmazlık, sıkıntılar ve kavgaların çözümüne büyük katkıda bulunmuştur. O dönemde mahkemelerden ziyade kendisine müracaat edilir olmuştur.

Yazmış olduğu mektupları ilmî muhtevayla birlikte o dönemde bölgede meydana gelen siyasi ve sosyal olayların bir aynası mahiyetindedir. Tarihi bir vesika olması hasebiyle önemli olduğu kanaatine vardığımız otuzuncu *Mektûbat*'ında Ermeniler ile Müslümanlar arasında meydana gelen mücadeleden bahsetmektedir. Muhammed Diyâuddîn'in yazdığı mektuplara baktığımızda her ne

⁸⁰ Heytemî, *Tuhfetü'l-Muhtâc*, 3/38.

⁸¹ Başın üstüne, sarık veya takke gibi herhangi bir şeyin üzerine atılıp, onunla yüzün ekserisi kapatılarak ve geri kalan kısmı da etrafına sarılıp omuza atılarak gerçekleştirilen örtü şeklidir. Bk. Heytemî, *Tuhfetü'l-Muhtâc*, 3/38. Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin Bâ 'Alevî (v. 1320/1903), *Buğyetü'l-Müsterşidin fî Talhîsi Fetâvâ badi'l-Eimmeti mine'l-Muteahirîn*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 109, 110.

⁸² Omuzuna atmadan yandan sarkma şekli Yahudilerin giyim tarzına benzediğinden mekruh olarak görülmüştür.

⁸³ Şeyh Hazret, *Mektubat*, 212.

kadar tasavvuf içeriği ağır bassa da fıkıh, kelam ve diğer ilimlerden hali değildir. Bilhassa fikhî malumat azımsanmayacak kadar çoktur. Mektupların içindeki fikhî değerlendirmelerine baktığımızda klasik kaynakları çok iyi özümsemiş olduğu görülmektedir. Meselelerle ilgili naklettiği bilgileri tahkik ettiğimizde özellikle Şâfiî mezhebine ve diğer fıkıh kitaplarına vakıf olduğu görülmektedir. Bu bilgi ve birikimini babasından ve fikhî nosyona sahip “şeyhü’ş-şeria” olarak şöhret bulan hocası Şeyh Fethullah Verkânisî’den aldığı anlaşılmaktadır. Zira bazı meselelerde onun görüş ve fetvalarını esas almaktadır. Aktardığı fetvalar ve görüşler genellikle nakillerden oluşmaktadır. Naklettiği görüşler arasında tercihlerde bulunmaktadır. Nakilleri verdikten sonra meseleyle ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. “Kanaatime göre”, “zannıma göre” ve “şu nakillerden anlaşıldığına göre” gibi ifadelerle değerlendirmelerde bulunması iyi bir fikhî birikime sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ilmine olan güven sayesinde bölge halkının ve âlimlerin itibarını kazanmış, onun verdiği fetvalar kabul görmüş ve gönül rahatlığıyla amel edilmiştir.

Fetva verirken veya fikhî meseleleri ele alırken kendisine ait görüş ve içtihada çoğu kez yer vermeyen Muhammed Diyâuddîn sadece nakillerle veya naklettiği görüşler arasında mezhep içi görüşler arasında tercihte bulunmaktadır. Genellikle Râfiî, Nevevî, Zerkeşî, Heytemî, Şemsuddîn er-Remlî, Muhammed b. Süleyman el-Kürdî, Abbâdî, Şebramellesî ve Şirvânî gibi müteahirrîn âlimlerin görüşlerini nakletmektedir. Görüşlerini esas aldığı ve mutemed kabul ettiği âlim İbn Hacer el-Heytemî’dir. Şeyh Hazret’in Şâfiî geleneğine sıkı sıkıya bağlı bir âlim olduğunu ve Şâfiî mezhebindeki konumunun ancak nakil ve mukallid noktasında durduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Acar, Halil İbrahim. “İddet”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2000.
- Acar, Halil İbrahim. “Talâk”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2010.
- Arı, Abdüsselam. “İslam Hukukuna Göre Hukuk ve Ceza Davalarında Zamanaşımı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sayı: 11, yıl 2005.
- Arı, Abdüsselam. “Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, s: 2, 2003.
- Ateş, Süleyman. *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat ts.
- Bâ ‘Alevî, Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin. *Buğyetu’l-müsterşidin fî talhîsi fetâvâ badi’l-eimmeti mine’l-muteahirrîn*. Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye. Beyrut 1998.

- Bağdadî, Mevlânâ Halid. *Mektûbât eş-Şeyh el-Müceddidî Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî el-Bağdâdî eş-Şehrezârî*. ed. Muhammed Ali Karadağî. İstanbul: Hâşimi Yayınevi 2015.
- Başar, Yeliz. *Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Ziyâeddîn Nurşînî'nin Hayatı ve Mektûbât'ındaki Tasavvufî Görüşleri*. Çorum: Yüksek Lisans Tezi 2018.
- Bayraklı, Davut. "Gazi Mürşid Şeyh Muhammed Diyauddin", *Semerkand Aylık Tasavvufî Dergi*. İstanbul: 2016. sayı: 207.
- Baz, İbrahim. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. İstanbul: 2014, yıl: 15, sayı: 34.
- Bedir, Murteza. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2004.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenu'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abi'l-İmân*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır. Beyrut: Dâru't-Tavki'n-Necât 1422.
- Çakır, Mehmet Saki *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendî- Hâlidîlik*. İstanbul: Semerkand Yayınları 2017.
- Çetin, Zeynep. *Hız Ömer'in İdarecilerine Gönderdiği Mektupların İslam Hukuku Açısından Tahlili*, Erzincan: SBE 2019.
- Gezer, Arif. "Hâlidî Kolundan "Nurşinli Şeyh Muhammed Diyauddin'e Ait Mektubat'ın Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi". *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Sempozyumu*, Bingöl: 04-05 Mayıs 2017. 431-444.
- Elbânî, Ebû Abdurrâhman Muhammed Nasiruddin. *Silsiletu'l-ahâdîsi es-sahîhe* Riyad: Mektebetu'l-Meârîf. 1996.
- Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed. *Esna'l-metâlib fî şerhi Ravdî't-Tâlib*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ty.
- Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed. *el-Gureru'l-behiyye fî şerhi Behceti'l-Verdiyye*, Hâşiye Abdurrahman eş-Şirbînî ve İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte, Kahire: Matbaatu'l-Meymeniyye, ty.
- Erbilî, Esad. *Mektûbât*, İstanbul: Erkam Yayınları 2015.

- Geylânî, Abdulkadir. Mektubat-ı Geylani/Onun Mektupları. terc. Adulkadir Akçiçek. Ankara: Alperen Yayınları 2005.
- Günaydın, Yusuf Turan. *Tasavvuf Edebiyatında Mektubat*. Hece, 2006, cilt: X, sayı: 114-115-116_Mektup Özel Sayısı, ss. 151-165.
- Hâvelî, Mollâ Muhyiddîn. *Mektûbât*, Diyarbakır: Mektebetu Seyda 2014.
- Haznevî, Ahmed. *Mektûbât*, terc. Hasip Seven, İstanbul: Seriyeye Yayınları 1982.
- Haznevî, Alâeddin. *Hazret ve Şah-ı Hazne Hayat ve Menkıbeleri*, çev. Abdullah Demiray, İstanbul: Semerkand Yayınları 2012.
- Heytemî, Şihâbuddin Ahmed İbn Hacer. *Eşrefü'l-vesâil ilâ fehmi's-şemâil*, nşr. Kemâl Abdülazîm el-Anânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Heytemî, Şihâbuddin Ahmed İbn Hacer (v. 974/1567). *el-Fetâva'l-kübra'l-fikhiyye*, Diyarbakır: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ty.,
- Heytemî, Şihâbuddin Ahmed İbn Hacer. *Tuhfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* (Hâşiyetu's-Şirvânî ve Hâşiyetü İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), Kahire: Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1357/1938.
- Heytemî, Şihâbuddin Ahmed İbn Hacer. *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâir*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk es-Sülemî. *Sahihu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980/1400.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî (v. 620/1223), *el-Muğnî*, Mısır: Mektebetu'l-Kahire 1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhim b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Kûrtûbî, *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetül muktesid*, Kahire: Dâru'l-Hadîs 2004.
- Kâsânî, Ebûbekir Alauddîn b. Mesud. *Bedâi's-senâi' fi tertibi'l-şerâi'*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1986.

- Kaya, Eyyüp Said. "Taklîd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Korkusuz, Şefik. *Nehri'den Hazne'ye Meşayih'i Nakşibendi*, İstanbul: Kilim Matbacılık, İstanbul 2010.
- Kürdî, Muhammed b. Süleyman el- Medenî (v. 1194/1780). *el-Fevâidu'l- medeniyye fî beyâni ihtilâfi'l- ulemâ mine'-ş-Şâfiyye*, Lübnan: Dâru'n-Nuru's-Sabah, Dâru'l-Caffân ve'l-Câbî, 2011.
- Mollaibrahimoğlu, Cemil. "Duhâ/Kuşluk Namazıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2018, cilt: IV, sayı: 1, ss. 41-61.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbûrî (v. 261/874). *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1955.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 676/1277). *el-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb li'-ş-Şîrâzî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.
- Norşinî, Muhammed Diyauddin (Şeyh Hazret). *Mektubat*, terc. Hasip Seven, İstanbul: Seriyeye Yayınları 1982.
- Okur, Hüseyin. *Yöneticilere Altın Öğütler*. İstanbul: Semerkand Yayınları 2004.
- Râfî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Kazvîni (ö. 623/1226). *el-Azîz şerhü'l- Vecîz*, Beyrut: 1997.
- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Hamza İbn Şihâbüddîn el- Mısrî el-Ensârî (v. 1004/1596). *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l- Minhâc*, (Şebrâmellisî ve Reşîdî'nin hâşiyeleriyle birlikte) Beyrut: Dârü'l-Fikr 1984.
- Safvet, Ahmed Zekî. *Cemheretü resâili'l-'Arab*, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye ts.
- Şebramellisî, Nureddîn Ebû Ziyâ Ali b. Yahyâ (v. 1087/1676). *Hâşiyetu'-ş-Şebrâmellisî 'ale'n-Nihâye*, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî 1357/1938.
- Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî (ö. 977/1570). *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, terc. Soner Duman, İstanbul: Miraç Yayınları 2009.
- Sirhindî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî (İmâm Rabbânî) (ö. 1034/1624). *Mektûbât-ı Rabbânî*. terc. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul: Çelik Yayınevi 2011.
- Şîrvânî, Abdulhamîd (v. 1301/1882). *Hâşiyetu'-ş-Şîrvânî 'ale't-Tuhfe*. (Tuhfetu'l-Muhtâc ve Hâşiyetü İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), Kahire: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1357/1938.

Tâhî, Abdurrahman. *İşaretler*, der. İbrahim Çokreşî, haz.: Mehmet Ildıran, Adıyaman: Sey-Tac Yayınları 2000.

Tâhî, Abdurrahman, *Mektubat-ı Seyda-i Tahi*, İstanbul: Semerkand Yayıncılık 2021.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (v. 279/892). *el-Câmi'u'l-kebir (Sünenü Tirmizî)*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1998.

Topal, Şevket - Keskin, Zahide. "Uygulama ve Delilleri Açısından Dört Mezhebe Göre Namazda Ellerin Durumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, 2016, s. 391-415.

Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 1992.

Yaşar, Mehmet Aziz. "Şâfiî Mezhebinde Fetvâ Usûlü ve Mezhep İçi Görüşler Hiyerarşisi (Muhammed el-Kûrdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eseri Bağlamında)". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 17 (2021), 159-174.

Yücel, Ömer Tayfur. *Şeyh Muhammed Diyâuddîn'in Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2015.

<https://candamlalari.com/muhammed-sami-erzincani-mektublar-5/> (Erişim: 29.01.2022).

Evaluation of the Fatwas in the Letter of Sheikh Muhammed Diyâuddîn Norşînî in terms of Fiqh

Asst. Prof. Mahsum ASLAN

Extended Summary

Sheikh Muhammad Diyâuddîn Norşînî (d.1342/1924), an important person in the Sufi tradition of Eastern and Southeastern Anatolia and one of the representatives of Norşîn dervish lodge, is considered one of the spiritual architects of Bitlis and its surroundings. Sheikh Muhammed Diyâuddîn, who became famous as Sheikh Hazret, played an active role in the social life of the region as well as his activities of science, guidance, and jihad. He built many mosques, madrasas, and lodges in the provincial centers of Muş, Siirt, and Bingöl, especially in Bitlis, and in many villages of these cities. He performed his responsibility of guidance, condolence and peace by sending letters to many places he could not reach due to the difficult conditions of the period.

Mektubat, which is considered a part of the letter tradition, has an important place in Sufism literature. It has also content that can be issue to assessments in the subject of mysticism, fiqh, and kalam. It includes mystical issues such as ihlâs, affection, surrender, and conversation, as well as fatwas on issues related to peace and stability in the region, and social issues concerning the subject of fiqh. It also includes issues related to the science of kalam such as belief, tawhid, willpower, destiny, and limited destiny. With the letters sent to Sheikh Mohammed Diyâuddîn, some issues related to fiqh were asked and these questions were answered in the same way. When we look at the issues which that dealt with in the Mektubat, which is seen that the fiqh issues have a significant place. In this work (Mektubat) which his letters were collected, while issues of fiqh such as "loyalty of sunnah, pray, penance, condolence, marriage, talaq, and iddet (waiting period). On the other hand, he also discussed the provisions of some mystical issues such as a disciple's request for a guide. This case demonstrates that Sheikh Mohammed has a fiqh aspect besides his Sufi character.

In this study, Norşînî's Mektûbât will be examined and the issues he has dealt with regarding fiqh and his fatwas will be evaluated. In addition, the importance of the work in terms of fiqh will be tried to put forward to deal with the sect within which the views he defended, the sources he preferred for permission or perseverance, and the sources he was benefited from.

Keywords: İslamic law, fatwa, mektubat, mysticism, norsin, Sheikh Mohammed Diyâuddîn.